

دیپلماسی محیط زیست و تغییرات اقلیمی؛ راهبردی سازنده و رهیافتی کاهنده

سبحان طیبی^۱

مهناز ضرابی*

Mahnaz.zarabi@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۳/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۰۱

چکیده

با شکل گیری اجلاس های جهانی، «آینده مشترک ما»، «آینده ای که ما می خواهیم»، «آینده سبز» و آینده های پیش رو حاصل فرآیند نشست های متعدد بین المللی در خصوص مسایل بسیار مهم زیست محیطی در عرصه بین المللی و منتج از نظرگاه ساکنان زمین و حاکمان جهانی بوده است. این فرآیند در بستر تعاملات بین المللی رشد یافته و خاستگاهی برای مطالبات بشری گردیده است. این بستر در چارچوب دیپلماسی شکل متقنی به خود گرفته و به دغدغه های بسیاری پاسخ گفته است. اما در این میان هرچند تحرکات ارزنده ای صورت پذیرفته اما کماکان مخاطرات زیست محیطی در عصر حاضر به عنوان مشکلی فرا روی جامعه جهانی قرار دارد و این مشکلات زیست محیطی را می توان ناشی از یک بحران اجتماعی دانست که تهدیدی برای صلح و امنیت محسوب می شود. در این راستا تغییرات اقلیمی از جمله مخاطرات نوظهور یا نوین است که چالش های زیادی را از جمله گرمایش جهانی، عدم ثبات گازهای گل خانه ای، تخریب لایه ازن، ذوب یخ، بالا آمدن سطح آب دریاها، پدیده های اقیانوسی، باران های اسیدی را شامل می گردد. این پژوهش بر اساس مطالعات کتابخانه ای و روش توصیفی تحلیلی می باشد. انجام این پژوهش بر پایه تبیین دیپلماسی محیط زیست به عنوان یک رهیافت موثر در مهار تغییرات اقلیمی است. نتیجه این پژوهش نشان می دهد که هر چند سازکارهای بین المللی در خصوص تغییرات اقلیمی فعالیت های دامنه داری را در دستور کار داشته اما مهم ترین راه برای موفق بودن این روند توجه ویژه به تعاملات و همکاری های منطقه ای، بین المللی و جهانی است که در بستر دیپلماسی محیط زیست صورت می پذیرد.

کلمات کلیدی: دیپلماسی محیط زیست، تغییرات آب و هوایی، پدیده های نوظهور، همکاری های بین المللی، راهبردها و رهیافت ها.

۱- پژوهشگر حقوق بین الملل، دکتری حقوق محیط زیست، دانشگاه علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران.

۲- کارشناسی ارشد محیط زیست (ارزیابی آمایش سرزمین)، دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران. * (مسئول مکاتبات)

Environmental Diplomacy and Climate Change; Constructive strategic approach to reducer

SobhanTayebi¹

Mahnaz Zarabi^{2*}*(Corresponding Author)*

Mahnaz.zarabi@gmail.com

Abstract

“Our Common Future”, “The future we want”, “Green Future” and Future ahead, the result of the numerous international conferences on important environmental issues in the international arena and was derived from the perspective of Earth's inhabitants and rulers of the world. The process developed in the context of international interactions and has its origin for human rights. The precise form taken on this matter within the framework of diplomacy and it has responded to many concerns. But, it's taken in the meantime, however, significant actions, but there is still present environmental risks as problems facing the international community and The environmental problems may be the result of a social crisis that is considered a threat to peace and security. So, Climate change, including new or emerging risks which will consist of many challenges, including global warming, greenhouse gases instability, destruction of the ozone layer, melting ice, rising sea levels, ocean phenomena, acid rain. This Research based on the principles and methods, and library studies. This Research is Established Inquiry Environmental Diplomacy as Effective Strategy in Climate Change Control. Although international mechanisms of climate change on the agenda is a significant range of activities, the most important way to be successful is the process special attention to cooperation in regional, international and global diplomacy that takes place in the context of the environment.

Key Words: Environmental Policy, Climate Change, Emerging Phenomena, International Cooperation, Strategies and Approaches.

1- International Law Researcher, PhD Environmental Law, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2- MSc in Environment and Land Use Evaluation, Payam Noor University, Tehran, Iran. **(Corresponding Author)*

مقدمه

تغییرات آب و هوایی نه تنها زیستگاه‌های طبیعی بلکه ترتیبات اجتماعی ما را مختل می‌سازد و احتمال درگیری‌های خشونت‌آمیز را افزایش می‌دهد. به نظر می‌رسد هنوز بحث بر سر این مساله مابین مقامات بین‌المللی زیست‌محیطی و جنبش‌های زیست‌محیطی وجود داشته و حل‌وفصل نشده است، چراکه به‌عنوان یک تهدید در دستور کار قرار داشته و کماکان ادامه دارد. بررسی چارچوب تغییرات آب و هوایی که به‌عنوان یک تهدید امنیتی است، ضروری می‌نماید که به صورت مفید و ارزنده به آن بپردازیم و نگاه ویژه‌ای به آثار و عواقب ناگوار آن داشته باشیم. (۱)

مساله تغییرات آب و هوایی یکی از مهم‌ترین چالش‌های حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و یکی از تهدیدات زیست‌محیطی و خیم است که نسل فعلی با آن روبه‌روست و صلح و امنیت بین‌المللی را با خطر مواجه ساخته و عدالت زیست‌محیطی را تحت تاثیر قرار داده است. این یک تهدید جدی است که وجود آن اوضاع و احوال کشورهای توسعه‌نیافته را روز به روز بدتر می‌کند، کشورهای در حال توسعه را با چالش‌های جدی مواجه می‌سازد و زنگ خطری است برای کشورهای توسعه‌یافته که به فعالیت‌های خطرناک از جمله ساخت سلاح‌های هسته‌ای و استفاده‌های نابجا از محیط طبیعی خاتمه دهند. این مساله برآیند بحران‌های جبران‌ناپذیری است که زندگی بشری را تحت تاثیر قرار داده و نوع بشر را از حق بر محیط‌زیست سالم محروم می‌سازد.

محیط زیست پیرامون ما بیش از آن که برای حفاظت و نگهداری آن نیاز به هزینه‌های هنگفت داشته باشد نیازمند تعاملات موثر در سطوح مختلف است. اگر همکاری‌های ثمربخش وجود نداشته باشد و به نوعی تعاملات وجهه رفع تکلیف به خود بگیرد، زیست کره هرگز به روزهای آرمانی خود باز نخواهد گشت و زیست بوم در انتظار سقوطی ناگهانی خواهد بود. زنگ خطر مخاطرات مه‌آلود زیست محیطی بواسطه تغییرات آب و هوایی به صدا درآمده اما به نظر می‌رسد ساکنان

زمین هنوز تحت تاثیر قرار نگرفته است. اهمیت همکاری و تعامل در سطح بین‌المللی در چارچوب دیپلماسی محیط زیست ضروری می‌نماید تا چالش‌ها و فرصت‌ها را مورد بررسی قرار داده و رهیافت‌ها و راهبردها را تبیین نماییم.

۱- تغییرات اقلیمی و مشکلات زیست محیطی

تاثیر تغییرات اقلیمی بر زیست بوم در چارچوب حقوق بین‌الملل محیط زیست بر مبنای مشکلات عدیده زیست محیطی این گونه تبیین گردیده است:

الف: تغییرات اقلیمی، گرمایش جهانی را سبب گردیده و آب و هوا دچار اختلال و نوسان گردیده است.

ب: آلودگی‌های محیطی از جمله آلودگی هوا ناشی از دود و غبار تغییرات آب و هوایی را به ارمغان آورده و تشدید کرده است.

پ: پدیده ال نینو و تغییرات آب و هوایی که که مخاطره زیست محیطی خشک سالی را به همراه دارد.

ت: «ردپای زیستی» بیان گر میزان منابع مورد استفاده وی و سهم او در آلودگی است. ردپای زیستی در کشورهای جهان سوم، توسعه نیافته یا در حال توسعه به مراتب مخرب‌تر است زیرا زباله‌ها یا موارد استفاده خسارت‌بار از طبیعت یا استفاده از مواد غیرقابل بازگشت یا استفاده از منابع آب و منابع طبیعی برگشت‌ناپذیر به شکل غیرکارشناسی شده و نبودن قوانین مؤثر با ضمانت‌اجرای مناسب در این کشورها یا حداقل عدم رعایت قوانین زیست‌محیطی از طرف عامه مردم بسیار مخرب بوده و تأثیر منفی گسترده در سطح منطقه‌ای و نهایتاً مؤثر در تغییر اقلیم جهانی و اضمحلال نظام طبیعت کره زمین است. (۲)

ث: متوسط دمای جهان بین سال‌های ۱۸۶۶ تا ۱۹۹۶ بیش از یک درجه افزایش یافته است و در سال‌های ۱۹۸۸، ۲۰۰۲ و ۲۰۰۳ بیش‌ترین دما به ثبت رسیده است. تراکم گازهایی نظیر دی‌اکسید کربن، اکسید نیتروژن، متان، کلروفلوروکربن‌ها

به عنوان بخشی از علت گرمایش جهانی در نظر گرفته شدند و افزایش دما موجب ذوب شدن بخشی از یخچال‌های قطبی و نهایتاً زیر آب رفتن مناطق ساحلی که محل سکونت بخش قابل توجهی از جمعیت جهان است خواهد شد. ضمناً گرمای هوا باعث سریع‌تر شدن سوخت و ساز بدن و رشد و تکثیر حشرات شده و امکان مهاجرت آن‌ها از مناطق گرمسیر را به نقاط دورتر امکان‌پذیر می‌کند و نهایتاً باعث گسترش بیماری‌هایی نظیر مالاریا و تب دنزو ناشی از پشه‌ها و میکروارگانیزم‌های ناقل خواهد شد.

تغییرات آب و هوایی اتفاقی است که علت اصلی آن فعالیت‌های انسانی است و این یک تغییر در جهت اصلاح یا پیشرفت نیست بلکه این تغییر همانا تخریب و نابودی محیط‌زیست طبیعی را در پی دارد. این مساله نه تنها اجماع علمی بلکه اجماع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و حقوقی را در پی دارد و تحرکات مجامع زیست‌محیطی است که بر اهمیت این مهم افزوده و توجه ویژه‌ای را به آن معطوف داشته است. این اجماع تمام بشر را فرامی‌خواند تا توجه ویژه‌ای به این مساله داشته باشند و به شهروندان گوش زد شود که این یک دستور کار ساده نیست که در رأس امور فعالان زیست‌محیطی قرار گرفته است (۳).

تغییرات آب و هوایی و درگیری‌های خشونت‌آمیز می‌تواند پیام‌آور وضعیتی اضطراری باشد، چراکه امنیت بین‌المللی را دچار خطر می‌سازد. برای محیط‌زیست این تهدیدها و پیامدهای امنیتی چشمگیر است چرا که این تأثیر مستقیم، محیط‌زیست را با چالشی اساسی روبه‌رو می‌سازد و پیامدهای امنیتی هم ممکن است نتایج مثبتی برای محیط‌زیست در پی نداشته باشد و احتمال درگیری‌های خشونت‌آمیز و افزایش جنگ مساله‌ای است که در مساله تغییرات آب و هوایی نهفته است (۴). به نظر می‌رسد یک رابطه علت و معلولی بین تغییرات آب و هوایی و درگیری‌ها وجود دارد که گسترش این جنبه از مشکلات زیست‌محیطی و نگرانی‌های امنیتی را در پی دارد. در این مسیر، مهم آن است که ما منطقی فکر کنیم و اقدامات مفید را انجام دهیم و بپذیریم که این یک واقعیت اجتماعی است اما حقیقتی نیست

که به‌درستی اتفاق افتاده باشد و رابطه بین تغییرات آب و هوایی، جنگ و امنیت یک رابطه اجتناب‌ناپذیر است (۵). این مشکلات برآمده از چالش‌های تغییرات زیست‌محیطی نیازمند رفتار مؤثر است آن‌چنان‌که این نگرش باید همه‌گیر باشد و نباید نگرش فردی قالب موضوع گردد چراکه نگرش فردی تا آنجایی است که ببیند این مساله چقدر بر زندگی او تأثیرات به‌سزایی دارد؟ در واقع باید به دنبال راهکارهای سیاسی و حقوقی باشیم تا بتوان این مساله را به‌صورت یک دغدغه جدی جلوه داد. هرچند انتقال این دیدگاه به مردم کمی مشکل است و امکان دارد با فعالیت‌های غیرمرتبط، یک دیدگاه ناآگاهانه صورت پذیرد و در این راستا چالش‌های تغییرات آب و هوا و تضاد منافع موجب بروز ناهنجاری شود. انتظار می‌رود حقوق بین‌الملل محیط‌زیست بتواند این روند را به پیش برده و به‌صورت اساسی چاره‌اندیشی کند و راهبردی مؤثر در این خصوص پیش بگیرد تا حق بر محیط‌زیست سالم حتی المقدور دچار چالش نشود و عدالت زیست‌محیطی خدشه‌دار نشود.

۲- تغییرات اقلیمی و عدالت زیست‌محیطی

عدالت محیط‌زیست بیان‌گر عدالت اجتماعی و اخلاق زیست‌محیطی است. جنبش‌های عدالت زیست‌محیطی در جهت چالش‌های توزیع ناعادلانه امکانات در جهت رفع موانع زیست‌محیطی از جمله حمل‌زباله‌های سمی خطرناک به‌وجودآمده که به‌طور کلی در جهت بهبود حفاظت از جوامع انسانی است. در حال حاضر با گسترش دامنه جامعه در عرصه جهانی و با توجه به نابرابری‌های موجود و توسعه نامطلوب اقتصادی تخریب‌های زیست‌محیطی به‌وجود آمده است. ایده عدالت زیست‌محیطی به شدت از تساوی حقوق مدنی، بهداشت عمومی و سامان‌دهی زیست‌بشری طرف‌داری می‌کند و جنبش عدالت زیست‌محیطی راهبردی اینچنین را مد نظر قرار داده است. این جنبش هدف خود را جهت مقابله با توزیع ناعادلانه خطرات زیست‌محیطی و تلاش برای جلوگیری از آلودگی‌ها و تأثیر آن بر جوامع کم‌درآمد قرار داده است. این تلاش‌های سنتی زیست‌محیطی برای حفاظت از طبیعت و ریشه‌کنی فقر بوده و مبانی

مشارکت عمومی در تحقق این آرمان بسیار مؤثر است و فعالیت های سازگار با محیط زیست را به شرط عدم خطرات نهفته می پسندد و بیش تر خطرات را متوجه صنعت می کند که در آلودگی ها و ایجاد گازهای گل خانه ای و تغییرات آب و هوایی نقش دارند. (۸)

جنبش های اخلاق و عدالت زیست محیطی عمیقاً معتقدند که انسان اشرف مخلوقات و مرکز ثقل موجودات است و این بدان معنی است که انسان ها نگران نزول اخلاق، رفاه انسانی و عدالت اجتماعی هستند. در این فرآیند توسعه پایدار راهکار عدالت زیست محیطی بوده و حرکت در جهت کاهش انتشار گازهای گلخانه ای و مقابله با اختلالات آب و هوای جهانی بسیار ارزشمند است. بنابراین به نظر می رسد اخلاق یک فرآیند سازنده برای رسیدن به عدالت زیست محیطی و ثبات محیط زیست متعارف است و این نشان دهنده این است که داشتن محیط زیست پاک یک حق انسانی و بشری است و به طور قاطع می توان گفت افزایش مشارکت عمومی در تصمیم گیری های زیست محیطی نتایج مثبت محیط زیستی دربر خواهد داشت. در این راستا نیز حق بر دسترسی به عدالت زیست محیطی یکی از ارکان حق بر محیط زیست سالم است و تامین آن موجب بهبود استانداردهای حقوق بشری در جوامع می شود. (۹)

۳- تغییرات اقلیمی تهدیدی برای صلح و امنیت بین المللی

توجه به تهدیدات زیست محیطی امروزه خطری بالفعل و جدی علیه امنیت دولت - ملت ها تلقی می شوند و این یک تهدید جدی جهانی است که نیازمند راه حل های فرامرزی است. شناسایی تغییرات آب و هوایی به عنوان یک تهدید امنیتی و یک نگرانی محسوب می شود و در این راستا باید مطالعات امنیتی، صلح، زیست محیطی و مطالعات ارتباطات رفتاری را مد نظر قرار داشت. نکته مهم این است که اگر به این موضوع به صورت یک بحران جهانی نگاه کنیم، باید پیشنهادی مؤثر را ارائه دهیم که در مقابل این بحران چه باید کرد؟ این همان نکته

کار اصالتاً بر اخلاق و انصاف استوار است و به آن اهمیت می دهد. عدالت زیست محیطی در یک چشم انداز برای عدالت گسترده تر تعبیه شده و تلاش برای ارتقای عدالت اقتصادی و قدرت سیاسی به معنای به حاشیه کشیدن عدالت زیست محیطی نیست. (۶)

اولین گام به سوی عدالت زیست محیطی توسط مارتین لوتر کینگ در سال ۱۹۶۸ صورت پذیرفته و این اصطلاح برای اولین بار در گزارش کلیسای کمسیون متحد مسیحیت به کار رفته است و بر آسیب پذیری تاکید دارد و ویژگی مهم آن تلاش در جهت عدالت اجتماعی است. این جنبش همکاری مؤثر سازمان ها، مراکز علمی و دانشگاه ها و نظر محققان را در تحقق عدالت زیست محیطی مؤثر می داند و بهداشت عمومی را از کلیدی ترین عوامل تحقق این مهم می پندارد و این مهم تحقق نمی یابد مگر این که زمینه های اجتماعی مساعد باشد و نقش جنبش های مدنی، زیست محیطی و حقوق بشری پررنگ تر جلوه کند که همه این ها بر موضع اخلاق تاکید داشته و اذعان می دارد هرکسی حق بر هوا، آب، غذا و مسکن دارد. این جنبش مدعی است که حقوق برای همه هست و حفاظت از این حقوق لازم و ضروری است آن چنان که حق بر حیات یک حق طبیعی و الهی بوده و حفظ آن واجب است و در راستای حفظ این حق باید حقوق دیگر انسانی حفظ شود تا انسان از هرگونه خطر مصون بماند و این محقق نمی شود، مگر این که حق بر محیط زیست سالم، حق مدنی و شهروندی و کرامت وی حفظ و به آن احترام گذاشته شود. گروه های عدالت محیط زیست راه حل بی عدالتی های زیست محیطی را در شکل دموکراتیک حکومت و افزایش مشارکت شهروندان در تصمیم گیری های منابع زمین دانسته اند. (۷)

در راستای استدلال اخلاقی عدالت زیست محیطی، یک نگاه مذهبی وجود دارد که جوامع معتقد بر اساس اخلاق متعهدتر نسبت به حفاظت از محیط زیست و جوانب آن هستند و عدالت را در فرآیند قانونی و حقوقی امری مؤثر می پندارند و عدالت را رابط بین تمام حق ها می دانند. این جنبش استدلال می کند که

ای است که منتقدان از آن غافلند یا نمی‌توانند راهکاری مناسب را ارائه دهند. در اینجا منظور از تغییرات آب و هوایی، تغییرات زیست‌محیطی شامل زوال و تخریب زیست‌کره است. این تغییرات به‌عنوان بخشی از تغییرات محیط‌زیستی به‌دلیل غالب فعالیت‌های انسانی، انتشار گازهای گل‌خانه‌ای و افزایش دمای جهانی است. پژوهش در خصوص تخریب محیط‌زیست و ارتباط آن با امنیت دارای یک روند طولانی بوده که تغییرات آب و هوایی نمونه‌ای از آن است که کمبود منابع موجب تشدید اثرات تغییرات آب و هوایی شده است. در همین راستا بحث امنیت دیگر جنبه فردی، ملی یا بین‌المللی ندارد بلکه امنیت خواستگاه بشری دارد (۱۰).

امنیت بین‌المللی پایدار ریشه در قدرت سیاسی دارد و امنیت اجتماعی است که به مساله حق و عدالت اجتماعی می‌پردازد و امنیت بین‌المللی دارای یک دستور کار مشخص است و آن هم «امنیت بر بقا» است. با این وصف گرایش طبیعی مردم به مشکلات زیست‌محیطی و ارتباط آن با امنیت با استیلا ملی و سیاست جهانی و روابط بین‌الملل شکل پررنگ‌تری به خود می‌گیرد. در سال ۲۰۰۷ نگرانی از پیامدهای امنیتی در خصوص تغییرات آب و هوایی در مجامع بین‌المللی شکل جدی‌تری به خود گرفت آن چنان که ارتباط بین تغییرات آب و هوایی و امنیت انگیزه توجه به محیط‌زیست را افزایش داده است. در این خصوص از یک بعد استدلال سببی، تغییرات زیست‌محیطی را عامل درگیری‌های خشونت‌آمیز دانسته است چراکه فشار ناشی از تخریب زیست‌محیطی به بی‌ثباتی و ناامنی کمک کرده و احتمال درگیری‌ها را افزایش می‌دهد. از بعد دیگر استدلال تعریفی و استدلال ابزاری بیان‌کننده نگرانی‌های امنیتی در خصوص تغییرات آب و هوایی است. با این وصف اولویت اصلی تهدیدات امنیتی، تغییرات آب و هوایی است. (۱۱)

الف- چالش بین‌المللی آب

کمبود آب، زمین‌های زراعی و دیگر منابع و افزایش جمعیت مهاجر گستره بی‌ثباتی و ناامنی را افزایش داده و سازگاری محیط‌زیست را دچار مخاطره می‌سازد. در این راستا منابع

کمیاب، رشد جمعیت و توزیع نابرابر منابع را می‌توان از عوامل خشونت و تخریب محیط‌زیست دانست. بنابراین فقط کمبودهای زیست‌محیطی را در مقایسه با سایر عوامل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی می‌تواند جنگ و بی‌ثباتی را ایجاد کند. محرومیت‌های اقتصادی ناشی از کمبودهای زیست‌محیطی است که ممکن است منجر به جنگ‌های داخلی و باعث کاهش ظرفیت‌های موجود و تضعیف دولت شود و این مسایل خطر ایجاد رژیم‌های تکه تکه را افزایش می‌دهد و در آن میان اختلالات جمعیتی نظیر مهاجرت نیز می‌تواند امنیت ملی و بین‌المللی را مختل سازد. این مقوله یکی از عوامل تهدیدکننده امنیت و ناشی از کمبودهای زیست‌محیطی و کمبودهای منابع طبیعی بوده که در نتیجه پناهندگی زیست‌محیطی رخ می‌دهد. در این باب باید توجه داشت که مشکلات زیست‌محیطی در تضاد با علت خشونت است و این تضاد و کمبود در رابطه با تهدیدهای زیست‌محیطی منجر به خطر افتادن صلح و امنیت بین‌المللی است که این مساله درهاله‌ای از ابهام قرار دارد. جنگ دارفور را می‌توان به‌عنوان اولین درگیری در حوزه تغییرات اقلیمی دانست که در این راستا بان‌کی‌مون دبیرکل سازمان ملل متحد اظهار داشت: «ریشه این جنگ خشک سالی، کمبود زمین‌های زراعی و آب است». (۱۲)

نکته‌ای که در اینجا مطرح است اینکه تغییرات آب و هوایی که تهدیدکننده صلح و امنیت بین‌المللی است، نباید موجب سوءاستفاده قرار گیرد و به این بهانه اقداماتی صورت پذیرد که ممکن است به انحراف کشیده شود. امروزه تهدید امنیت ملی بیش تر از آن که در رابطه با ملت یا دولت باشد در رابطه با طبیعت انسانی است و این انسان است که موجب تنش زیست‌محیطی و ناآرامی‌های اجتماعی و بی‌ثباتی سیاسی می‌شود. بنابراین امنیت ملی باید بنا بر تدابیری، اولویت‌ها را تغییر دهد چراکه عوامل محیطی زمانی که حیاتی می‌شود، امنیت مفهوم پیدا می‌کند. این نشان‌دهنده ارتباط امنیت ملی و بین‌المللی با امنیت زیست‌محیطی است چراکه تخریب محیط‌زیست یک تهدید سنتی جدی قلمداد می‌شود. در جهت مقابله با تهدیدات زیست‌محیطی، استدلال ابزاری به ترویج راهکارها و چگونگی

بوده و افزایش جهانی آن قریب الوقوع است. سیاست تغییر آب و هوا یک تهدیدی برای امنیت زمانی و مکانی است که شیوه زندگی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. همچنین تغییرات آب و هوایی منافع ملی و اقتصادی را نیز دچار تنش می‌سازد. تاکنون ارتباط بین تغییرات آب و هوایی و امنیت بسیار مهم جلوه داده شده و ابعاد امنیتی این مساله در دستور کار قرار گرفته است. با این وجود هنوز بحث تغییرات آب و هوایی تبدیل به یک فوریت نشده هرچند که یک تهدید امنیتی محسوب می‌شود. در این راستا ترس از جنگ، جرم و مهاجرت یک درک نادرستی از بعد امنیتی تغییرات آب و هوایی ایجاد کرده است هرچند به نظر می‌رسد هزینه امنیت مقرون به صرفه تر از هزینه‌های جنگ باشد. بنابراین، مساله پیش رو یک موضوع جهانی بوده و حساسیت سیاسی جهانی دربر دارد (۱۵). درک درست از امنیت یک نوع اطمینان برای حفظ وضع موجود در چارچوب تغییرات آب و هوایی است. هرچند این درک صحیح همان دیدگاه سنتی از امنیت را پرورش داده اما نگرانی‌های موجود امنیتی در این خصوص ابعاد بزرگ‌تری به خود می‌گیرد و آثار آسیب‌های زیست‌محیطی و جنبه‌های امنیتی به جوامع کوچک‌تر سوق پیدا می‌کند. بنابراین در این میان نقش همکاری‌های بین‌المللی تأثیر به‌سزایی در این خصوص داشته و پیامدهای منفی این مساله کاهش می‌یابد و امنیت در حد تعادل برقرار می‌شود و فرضیه‌های جنگ و مهاجرت بیش از پیش کم رنگ می‌شود. در این راستا یک چشم‌انداز پایدار، فرصت‌هایی را برای کاهش آسیب‌پذیری ناشی از تغییرات آب و هوایی به‌منظور بهبود رفاه انسانی ایجاد می‌کند و ایجاد فرهنگ مسئولیت، بهبود سلامت، تقویت حقوق محلی و شهروندی، همکاری زیست‌محیطی و یکپارچگی حاکمیتی زیست‌محیطی می‌تواند کمک شایانی به این چشم‌انداز داشته باشد. به هر حال برای هدایت به سوی آینده بهتر و مطمئن‌تر، رفتار انسانی بسیار مؤثر است و برای تحقق این مساله جنبش‌های زیست‌محیطی باید به‌جای رقابت و درگیری، همکاری خود را در جهت مقابله با تغییرات آب و

پرداختن به این موضوع می‌پردازد. این روند در جهت حفظ محیط‌زیست مورد توجه گسترده عمومی قرار می‌گیرد و این دغدغه را گوشزد می‌کند که این مساله یک مساله جهانی است و نیاز به تجدیدنظر جهانی دارد (۱۳).

به نظر می‌رسد این که تغییرات آب و هوایی یک تهدید امنیتی تلقی می‌شود یک حرکت هوشمندانه در صحنه بین‌المللی است. البته درک درست از این مساله نیاز مند شکل‌گیری ارتباطات بین‌المللی در خصوص تصمیم‌گیری در جهت مشکلات زیست محیطی است و این چالش باید از لحاظ دغدغه گسترش یابد، چراکه پراهمیت است. البته طرف داران محیط‌زیست ممکن است این بحث را داشته باشند که این تنها نمی‌تواند راه‌حل مشکل باشد یا مفهومی شبیه به این نمی‌تواند راهگشا باشد چراکه تغییرات آب و هوایی ممکن است به فراتر از این ارتباط پیدا کند که همانا مساله تروریسم است. (۱۴) هرچند این روند ممکن است به تأثیر حرکت به سمت حل مشکل و برقراری عدالت زیست‌محیطی کمک کند. در چشم‌انداز برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد بر امنیت و پایداری تأکید شده و پایداری را در طولانی مدت بهترین راه‌حل برای غلبه بر این مساله و ایجاد امنیت دانسته‌اند. در این راستا استدلال سببی نشان می‌دهد که ارتباط بین تغییرات آب و هوایی و تغییرات زیست‌محیطی با درگیری‌های خشونت‌بار از لحاظ مفهومی بیگانه بوده و از هم دور هستند. همچنین استدلال تعریفی نشان می‌دهد که بحث مفهومی از گسترش مفهوم امنیت می‌تواند ابزاری برای مؤسسات امنیتی جهت گسترش نفوذ و مشروعیت آن‌ها باشد ولیکن استدلال ابزاری لزوماً برای برنامه محیط‌زیست مفید نیست و ممکن است امنیت را تحت الشعاع پایداری قرار دهد.

ب- بحران اجتماعی بین‌المللی

مشکلات زیست‌محیطی را می‌توان ناشی از یک بحران اجتماعی دانست که تهدیدی برای صلح و امنیت محسوب می‌شود. در این راستا تهدید امنیتی به‌عنوان چارچوب اولیه در مسیر تغییرات آب و هوایی است و بحران آب و هوا یک تهدید واقعی

را دچار مشکل می‌سازد. این مساله دسترسی نابرابر منابع، ناامنی غذایی، بروز بیماری‌های خطرناک همچون ایدز، بیماری‌های عفونی، مهاجرت انبوه و ذوب یخ بندان، شور شدن آب و افزایش سیل را در پی دارد. (۱۸)

الف- آثار غرق شدن مناطق ساحلی و تغییرات میزان آب در حقوق بین‌الملل

از دیگر آثار تغییرات آب و هوایی بالا آمدن سطح آب دریا و گرم شدن کره زمین، وقوع سیل و غرق شدن احتمالی مناطق کم‌ارتفاع ساحلی است که این اتفاق ممکن است کشورهای واقع در اقیانوس آرام جنوبی و مناطق ساحلی آسیا را در معرض خطر قرار می‌دهد. با این تغییرات با از دست رفتن توده زمین مهاجرت اجباری پناهندگان زیست‌محیطی نیز رخ می‌دهد و شورای امنیت نیز این مهاجرت را تهدیدی برای صلح و امنیت بین‌المللی دانسته و این مساله را مقدمه‌ای بر جنگ‌های قومی و داخلی می‌داند. تغییرات آب و هوایی نیز موجب کاهش منابع آب و کاهش بارش می‌شود و این مسئله تولیدات بخش کشاورزی را تحت تأثیر قرار داده و فقر غذایی ایجاد می‌شود. در این راستا می‌توان به بحث توسعه صلاحیت‌های بین‌المللی که در گزارش یونپ در ارزیابی جنگ آمده اشاره کرد. به نظر می‌رسد این توسعه می‌تواند در همکاری‌های بین‌المللی به صورت مؤثرتری جلوه کند. از جمله گسترش این صلاحیت‌ها می‌توان به توسعه صلاحیت دیوان بین‌المللی دادگستری، دیوان بین‌المللی کیفری، پلیس بین‌الملل و شورای امنیت سازمان ملل با ساختار اصلاحی ملل متحد اشاره داشت (۱۹).

ب- اقدامات پیشگراانه از تأثیر مخرب تغییرات اقلیمی در حقوق بین‌الملل

علت بخشی از درگیری‌ها در دارفور سودان را تغییرات آب و هوایی و تخریب محیط‌زیست دانسته است. در واقع این تغییرات موجب خشک سالی و بیابان‌زایی شده که این موجب درگیری‌ها شده است و تنش‌های حاضر را به وجود آورده است و این تهدیدها روز به روز افزایش می‌یابد و صلح و امنیت بین‌المللی را در خطر گسترده قرار داده که این خطر «جنگ

هوایی گسترش دهند و این جنبش‌ها باید روند صلح را پیش گرفته چراکه نقش مؤثرتر و مفیدتری را ایفا می‌کند. (۱۶)

۴- تغییرات اقلیمی و راهکارهای بین‌المللی مهار آن

در این مقطع تلاش می‌شود، نشان داده شود که تغییرات آب و هوایی تهدیدی برای صلح و امنیت بین‌المللی است که در دستور کار شورای امنیت قرار گرفته است. در بند ۱ ماده ۲۴ منشور ملل متحد صراحتاً مسئولیت حفظ صلح و امنیت بین‌المللی برعهده شورای امنیت قرار داده شده و از آن به عنوان مسئولیت اصلی یاد شده است. در مقدمه منشور ملل متحد بر حفاظت از نسل‌های آینده در مقابل تهدیدات بین‌المللی و جنگ تأکید شده است و این همانا تعهد اصلی ملل به حقوق اساسی بشر است. به منظور دست یابی به این هدف سازمان ملل متحد در جهت حفظ صلح و امنیت بین‌المللی، بحث امنیت دسته جمعی را مطرح ساخت و این مساله نشان از آن دارد که درواقع تهدیدات امنیتی بین‌المللی و جهانی امروزه نیازمند همکاری و مساعدت تمامی کشورهای جهان است. در این راستا به نظر می‌رسد هر رویداد و فرآیندی که زندگی بشر را تهدید کند با صلح و امنیت بین‌المللی در ارتباط است. درگیری‌های قومی، درگیری‌های داخلی، تروریسم، سلاح‌های هسته‌ای- شیمیایی و بیولوژیکی، جرایم سازمان‌یافته، تهدیدات اقتصادی و اجتماعی مثل فقر و تهدیدات زیست‌محیطی همه و همه ناقض صلح و امنیت بین‌المللی هستند. (۱۷) در این میان تغییرات آب و هوایی که یک تهدید زیست‌محیطی جدی محسوب می‌شود از اهمیت بالایی برخوردار است که از آن به «تهدید نرم» یاد شده است. با این وصف سازمان ملل با یک نقض صلح و امنیت بین‌المللی روبه‌رو است و آن همانا تغییرات آب و هوایی و تخریب زیست‌محیطی است که عواقب فاجعه‌باری دربر دارد و این یک روند منفی زیست‌محیطی است که در دستور کار شورای امنیت گنجانده شده است. تغییرات آب و هوایی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر فعالیت‌های انسانی که در اثر تغییر ترکیب اتمسفر جهانی است ایجاد و تأثیر می‌گذارد. این تغییرات در محیط فیزیکی به‌وقوع می‌پیوندد و بر اکوسیستم طبیعی تأثیر کاملاً منفی دارد و سلامت و رفاه انسان

است در راستای اثر بخشیدن به تصمیمات خود اقدامات نظامی را در دستور کار خود قرار دهد و این مساله ممکن است موجب وقفه در روابط اقتصادی، دریایی، هوایی، اطلاعات و ارتباطات، رادیویی و دیپلماتیک شود. با این وصف شورای امنیت قادر خواهد بود براساس ماده ۴۱ منشور مسئله امنیتی تغییرات آب و هوا را پوشش دهد و از آنجا که شورا دارای ظرفیت بالایی در تصمیم‌گیری براساس تشخیص مصلحت است، براساس ماده ۴۱ جنبه الزام‌آور پیدا می‌کند و این یک ابزار سریع و مؤثر در مقابله با مساله تغییرات آب و هوایی خواهد بود. (۲۲)

کنوانسیون سازمان ملل متحد در خصوص تغییرات اقلیمی به عنوان یکی از سندهای مهم حقوق بین‌الملل محیط‌زیست همکاری وسیع کشورها و مساعدت بین‌المللی را خواهان است. با این وصف در خصوص مقابله با تغییرات آب و هوایی بهتر است گزینه نظامی انجام نشود چراکه جنگ ماهیتا و ذاتا مضر است چنان‌که اعلامیه ریو اذعان می‌دارد که جنگ ذاتا مخرب است و صلح و توسعه و حفاظت از محیط‌زیست را به خطر می‌اندازد. بنابراین اقدامات نظامی به‌منظور مبارزه با تغییرات آب و هوایی برخلاف اصول حمایتی در معاهدات بین‌المللی زیست‌محیطی است و ماده ۴۲ منشور نمی‌تواند راهکار مناسبی برای مقابله با تغییرات آب و هوایی باشد چراکه عدم وجود جنگ و درگیری نظامی میان کشورها به خودی خود تضمین‌کننده صلح و امنیت بین‌المللی است و تنها محدودیتی که شورای امنیت باید به آن پابند باشد محدوده شرایط ماده ۳۹ منشور است. (۲۳)

۵- تغییرات اقلیمی و دیپلماسی محیط زیست

حقوق بین‌الملل باید در نظامی چند لایه و جدید متشکل از کشورها، نهادهای بین‌المللی، شبکه‌های سازمانی غیر دولتی و بخش خصوصی، جمع‌گسترده‌ای از سازمان‌های بین‌المللی رسمی و ائتلاف‌های غیر رسمی و ابتکارات فردی عمل کند. کشورهای در حال توسعه و بالاخص کشورهای جزیره‌ای کوچک در حال توسعه هم اکنون با چالش‌های بزرگی در مقابله با آلودگی مواجه هستند. اما واکنش به چالش‌های زیست‌محیطی موجود نظیر آلودگی به واسطه چالش‌های

آب» است. در این راستا باید یک سازوکار برای مقابله ایجاد کرد و این می‌تواند از طریق دیپلماسی و مذاکره اتفاق بیفتد و به این دلیل که در طولانی‌مدت این مذاکرات منجر به تصویب یک سند قابل‌توجهی می‌شود که می‌تواند تأثیرگذار باشد مانند پروتکل کیوتو که اقدامی مثبت در جهت کاهش میزان گازهای گلخانه‌ای بوده است. از طرفی تغییرات آب و هوایی را باید درگیر معاهدات زیست‌محیطی کرد تا همکاری‌های بین‌المللی نمود بیش تری پیدا کند. (۲۰)

در این راستا برای مقابله با تغییرات آب و هوایی دو ابزار متفاوت وجود دارد: یکی کنوانسیون سازمان ملل متحد در خصوص تغییرات اقلیمی است که یک چارچوب حمایت‌گرانه برای مقابله با این مساله را دارد و پروتکل کیوتو است که دارای اهداف خاص است. دیگر ابزار برای مقابله با این مساله دیوان بین‌المللی دادگستری است که با اعمال صلاحیت می‌تواند راه‌حلی بر این موضوع باشد و فصل هفتم منشور ملل متحد نیز می‌تواند ضمانتی برای اجرای آرای آن باشد. کار اجرایی شورای امنیت همانا حفظ صلح و امنیت بین‌المللی است که با شناسایی تهدیدات بالقوه و تصمیم‌گیری درباره آن از وقوع هرگونه اعمال ناقض صلح و امنیت بین‌المللی جلوگیری می‌کند. ماده ۳۹ منشور ملل متحد بیان می‌دارد؛ شورای امنیت وجود هرگونه تهدید بر صلح - نقض صلح یا عمل تجاوز را احراز و توصیه‌هایی خواهد کرد. فصل ششم منشور در واقع سازوکاری است برای کمک به حل و فصل درگیری‌هایی که می‌تواند صلح و امنیت بین‌المللی را به خطر اندازد. در این راستا شورای امنیت از روش‌های حل و فصل اختلافات بین‌المللی همچون مذاکره، تحقیق، میانجیگری، مصالحه، داوری، حل و فصل قضایی، توسل به ترتیبات منطقه‌ای و سایر ابزار مسالمت‌آمیز بهره‌می‌برد. (۲۱)

در فصل هفتم منشور، شورای امنیت قدرت اجرایی پیدا می‌کند و در انجام هرگونه اقدام علیه نقض صلح و امنیت بین‌المللی اختیار دارد. سازوکارهای اجرایی در مواد ۴۱ و ۴۲ منشور ذکر شده که ماده ۴۱ بیانگر اقدامات غیراجباری و ماده ۴۲ بیان‌گر مداخله نظامی و اقدامات اجباری است. شورای امنیت ممکن

جرائم بین‌المللی زیست‌محیطی غفلت‌گرایان که این همکاری‌ها باید میان دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی دولتی و غیردولتی، نهادهای بین‌المللی از جمله پلیس بین‌الملل شکل واقعی به خود بگیرد.

منابع

۱. تقوی، لعبت و سبحان طیبه (۱۳۹۱) چالش‌های جهانی حقوق بین‌الملل محیط زیست (تغییرات آب وهوائی، تهدیدی برای صلح و امنیت بین‌المللی)، فصلنامه علمی ترویجی مطالعات بین‌المللی پلیس، سال سوم شماره ۱۱، ص ۱۶۸-۱۷۲.
۲. طیبه، سبحان (۱۳۹۴) دیپلماسی محیط زیست راهبردی موثر برای مهار مخاطرات بین‌المللی زیست محیطی، فصلنامه حقوقی مجد، در حال چاپ، ص ۳۳-۳۹ و طیبه، سبحان و مهناز ضرابی (۱۳۹۳) راهبردهای موثر مقابله با تغییرات آب و هوایی تضمین‌کننده صلح و امنیت بین‌المللی، همایش تغییر اقلیم و راهی به سوی آینده پایدار، جمعیت حامیان زمین سازمان حفاظت محیط زیست، ص ۴-۷.
3. Miles, K (2008) 'International Investment Law and Climate Change: Issues in the Transition to a Low Carbon World', paper presented at New Horizons of International Economic Law, The Inaugural Conference of the Society of International Economic Law, Geneva, Switzerland, July, p27-32.
۴. حسینی آزاد، سیدعلی. محمدی، مهرداد. (۱۳۹۳) حمایت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه از منظر حقوقی بین‌الملل، ناشر، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ص ۳۷-۳۹.
۵. طیبه، سبحان و بی تا آزادبخت (۱۳۹۴) حفاظت از محیط زیست در پرتو حقوق بین‌الملل بشردوستانه (چشم اندازی برای توسعه پایدار)، انتشارات حقوقی مجد، ص ۲۶۳-۲۶۵ و ص ۹-۱۰.

جدید و نوظهور ناشی از تغییرات آب و هوا پیچیده می‌شوند. (۲۴) بررسی چالش‌های حقوقی زیست محیطی که بواسطه تغییرات آب و هوا تحمیل شده، با تمرکز ویژه بر ضروریات سازش‌پذیری کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه نیز از جمله مسایل امروزی است که راهبردی موثرتر از تعاملات بین‌المللی به همراه الزامات بین‌المللی ندارد. آثار زیان بار تغییرات آب و هوا خطر به زیرآب رفتن بسیاری از سرزمین‌ها را در پی دارد که از آن به عنوان "پدیده دولت‌های در حال غرق" یاد می‌شود (۲۵). در این راستا دامنه تلاش‌های بین‌المللی بایستی گسترده‌تر شود و مجامع بین‌المللی زیست محیطی تصمیمات موثرتری در این خصوص بگیرند و رایزنی‌های مفیدتری مابین اعضای دول از طریق دیپلماسی محیط زیست صورت پذیرد.

بحث و نتیجه‌گیری

تغییرات آب و هوایی به‌طور کلی نشان‌دهنده تهدیدی برای جامعه ملل بوده اما کشورهای در حال توسعه مخالف قرارگرفتن بحث تغییرات آب و هوایی در دستور کار شورای امنیت هستند چراکه شورای امنیت دارای عملکردی غیردموکراتیک بوده و ممکن است این مساله را در لایه‌های پنهان و تو دایم به چالش بکشاند و نگرانی‌های بشردوستانه و زیست‌محیطی را نادیده بگیرند.

در این راستا کشورهای در حال توسعه تغییرات آب و هوایی را یک مساله امنیتی نمی‌دانند و معتقدند تغییرات آب و هوایی در چارچوب توسعه پایدار بهبود می‌یابد. کشورهای در حال توسعه نیز مدعی‌اند که کشورهای توسعه یافته از اجرای مقررات و پروتکل‌های موجود شانه خالی کرده‌اند. با این وصف تغییرات آب و هوایی تهدیدی برای صلح و امنیت بین‌المللی است و سازوکارهای اجرایی موجود به‌نظر می‌رسد ناکافی باشد و همین ناکافی بودن، تخریب‌های زیست‌محیطی را روز به روز افزایش می‌دهد. بنابراین باید این مسئله تحت حمایت قوانین بین‌المللی از جمله ماده ۳۹ منشور ملل متحد قرار گیرد و تغییرات آب و هوایی به‌عنوان یک تهدید به رسمیت شناخته شود و در دستور کار شورای امنیت کماکان باقی بماند. هرچند در این راستا نیز نباید از مسئله همکاری‌های بین‌المللی در جهت پیشگیری از

۱۴. پورهاشمی، سیدعباس، طیبی، سبحان و پیمان
نماین (۱۳۹۴) جرم‌انگاری تروریسم زیست‌محیطی؛
چالش‌ها، هنجارها و راهبردها، فصلنامه علمی
پژوهشی علوم تکنولوژی، دوره هفدهم، شماره یک،
بهار، ص ۱۶۷-۱۷۰.
15. Barnett. Jon (2003). Security and
Climate change. *Global Environmental
Change*. Vol 13. No 1, p4.
16. Gonzales Lindberg. Helena (2011)
Neither true nor useful the problem
with framing climate change as a
Security threat". A thesis of MA lunds
university, p34.
17. Gupta. Sonia (2008) Environmental
Law and Policy: Climate Change as a
Threat to International Peace and
Security". [www.
perspectivesonglobalissues.
com/0401/EnviroLaw.Pdf](http://www.perspectivesonglobalissues.com/0401/EnviroLaw.Pdf), p1.
۱۸. طیبی، سبحان (۱۳۹۴) دبلماسی محیط زیست
راهبردی موثر برای مهار مخاطرات بین‌المللی
زیست محیطی، فصلنامه حقوقی مجد، ص ۳۹-۴۱.
۱۹. میرترابی، هدیه سادات، طیبی، سبحان و فرزین
جم (۱۳۹۴) چالش‌های حقوق بشری در قبال
آوارگان در پرتو تغییرات آب و هوایی (مسئولیت،
ابزارها و رژیم بین‌المللی)، فصلنامه حقوقی مجد،
شماره ۸۴-۹۳.
20. Zhang. D et al (2007) 'Global Climate
Change, War, and Population Decline
in Recent Human History' 104(49)
Proceedings of the National Academy
of Sciences of the United States
of America, p104.
21. Saul. Ben (2009) Climate Change
Conflict and Security: International
Law Challenges". *New Zealand
Armed Forces Law Review* Vol 9, p6.
6. Ahmed. Nafeez Mosaddeq (2010)
Globalizing Insecurity: the
convergence of Interdependent
Ecological Energy and Economic
Crises. *Spring/Summer Yale Journal of
International Affairs*. No. 5, p85.
7. Mclaughlin. Janette (2009)
Developmental Approaches to Eco-
Social Justice. *New Community
Quarterly*, p344-348.
8. Tayebi, Sobhan, Monibi, Hamidreza
(2015) Protecting the global
environment from the perspective of
the Ecological Theology and
Principles of Islamic Law, 4TH
ECOTHEE 2015: International
conference on Ecological Theology
and Environmental Ethics, June 1-5.
2015, Chania, Crete, Greece, p1-4.
9. Ahmed. Nafeez Mosaddeq (2010)
Globalizing Insecurity: the
convergence of Interdependent
Ecological Energy and Economic
Crises. *Spring/Summer Yale Journal of
International Affairs*. No. 5, p87.
۱۰. رومی، فرشاد (۱۳۸۷) امنیت نظام بین‌الملل در پرتو
تغییرات آب و هوایی»، فصلنامه سیاست خارجی،
سال بیست و دوم، شماره ۳، پائیز، ص ۷۶۴.
11. Saul. Ben (2009) Climate Change
Conflict and Security: International
Law Challenges". *New Zealand
Armed Forces Law Review* Vol 9, p2.
12. Senior. K (2008) 'Climate Change and
Infectious Disease: A Dangerous
Liaison?', *The Lancet Infectious
Diseases*, volume 8, February, p92.
13. Khasnis. A & Nettleman .M (2005)
'Global Warming and Infectious
Disease' 36 *Archives of Medical
Research*, p69.

عصر جهانی شدن، ترجمه سبحان طیّبی، صفیه طیّبی، انتشارات مرکز ملی جهانی شدن، ص ۴۱۹.

۲۵. رنجبریان، امیرحسین و نفیسه ارغنده پور (۱۳۹۱) پدیده دولت‌های در حال غرق: چاره‌اندیشی‌هایی از نظرگاه حقوق بین‌الملل، مجله حقوقی بین‌المللی، نشریه مرکز امور حقوقی بین‌المللی ریاست جمهوری، سال بیست‌ونهم، شماره ۴۶، ص ۸۳.

22. Sindico. Francesco (2007) Climate Change: A security (Council) Issue? CCLR. Heinonline. carbon & climate L. Rev. 29, p31.

۲۳. طیّبی، سبحان (۱۳۹۴) دیپلماسی محیط زیست راهبردی موثر برای مهار مخاطرات بین‌المللی زیست محیطی، فصلنامه حقوقی مجد، در حال چاپ، ص ۴۱-۴۲.

۲۴. لری، دیوید کنت و بالا کریشنا پی سو پاتی (۱۳۹۴) آینده حقوق بین‌الملل محیط زیست در